

Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról

1.

A debreceni Református Kollégium Könyvtára őrzi az egyetlen példányát annak a XVII. századvégi könyvecskének¹, mely az első mű amerikai szerzőtől magyar nyelven.²

A címlap adatai sokat elárulnak a nyolclelpos mű szerzőjéről és tartalmáról:³

A Napnyugati || I N D I A B A N || [Melly AMERICANAban az U J || VILÁGNAK-is nevezetik || AZ UJ-ANGLIAI POGÁNYOK KÖ- || zött az Evangéliomnak terjedéséről || IROTT-LEVÉL || A' Tiszteletes || LEUSDEN JÁNOSHOZ || az Ultrajectumi Academiában a Szent || Nyelvnek Professorához || CRESCENTIUS MATHERUS-TÓL || Bostóniai Lelki-tanítótól, az Uj-Angliai || Cantabrigiában való Harvard Collégiomának || Igazgatójától || Melly Angliában elsőben 1688-ban, azutánis egy- || néhány ízben; Az elmúlt esztendőben pedig Belgiumban || a Napkeleti INDIÁBAN az Evangéliomnak hasonló || terjedéséről IROTT-LEVELEKKEL együtt || Deák-nyelven kibotsáttatott. || Már most a' Magyar Nemzet kedvéért Ma- || gyarrá fordítatván közönséggé tétetett || K O L O S V A R A T T || M. Tótfalusi Kis Miklós által || 1694-ben.

A magyar fordításban közölt levél szerzőjében, Increase MATHER-ben (1639—1723) az Egyesült Államok történetírása a XVII. századi észak-amerikai brit gyarmati világnak egyik legkiemelkedőbb alakját tiszteli.⁴ Életéről, működéséről itt csak annyit említünk, amennyi egyetlen magyarra fordított munkájának megértéséhez s a fordítás létrejöttének megindokolásá-

¹ Első ízben SZABÓ Károly említi a R.M.K. I. 1455. sz. a. 1879-ben. Filológiai irodalmunk figyelmét BERG Pál alapvető tanulmánya hívta fel rá (*Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, XXI. kötet. Budapest, 1946. 177—78. lapon). BERGnek azonban nem volt módja a könyvvel behatóbban foglalkozni, mert a munka a második világháború alatt a Koll. Könyvtár egyéb értékeivel együtt légoltalmi óvóhelyen volt, hozzáférhetetlenül a kutatók számára.

² Egy utalás az észak-amerikai brit gyarmatokra már a könyvecskénket megelőző időkben is található. Így MISKOLCZI CSULYÁK Gáspár 1654-ben Utrechtben megjelent *Angliai Independensismus*-ának 41. lapján emlegeti Amerikát, Új-angliát és Neoplemmuda szigetét, azaz New Plymouth-t (BERG: *i. m.* 147. l.). Az Amerikába vándorolt angol puritánus szerzőt, Thomas HOOKER-t is megemlíti forrásai között KÖLESÉRI Sámuel Debrecenben 1677-ben kiadott *Szent Irás Rámájára Vonatott Fél-Keresztyén* című prédikációs gyűjteményének előjáró beszédében (BERG: *i. m.* 176. l.).

³ A kis mű címlapját betűhű másolatban adjuk az eredeti kiadás sor-elrendezése szerint. Az egyetlen ránk maradt példány címlapja azonban az idők folyamán súlyosan megrongálódott. Körülbelül egy harmada hiányzik. A kikövetkeztetett hiányzó szavakat és betűket dőlt betűvel szedtük.

⁴ Életrajzát Kenneth Ballard MURDOCK, a Harvard Egyetemen az amerikai irodalomtörténet professzora írta meg *Increase Mather, the foremost Puritan* címen (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1925.). Lásd még MATHER fiának életrajzát Barrett WENDELL, *Cotton Mather, the Puritan Priest* címen (New York, 1891).

hoz szükséges. MATHER harmincöt éves korában, 1674-ben a Boston melletti cambridge-i Harvard College *fellow*-ja, 1686-ban pedig rektora lett. Mint tudós puritánus teológus, hitszónok és pedagógus tevékenykedett. Száz-harminc kisebb-nagyobb könyvet és pamfletet írt hitbuzgalmi, egyházszervezeti és természettudományos kérdésekről. Jelentékeny szerepet játszott mint politikai és diplomata, a brit gyarmati elnyomás ellen küzdő népezér is. 1688-ban a bostoni puritán egyházak és a massachusettsi gyarmat követeként Londonba hajózott, hogy II. JAKAB, majd III. VILMOS királlyal és kormányával a gyarmat sérelmei ügyében tárgyaljon.⁵ Négy évig tartózkodott Londonban, ahol közbecsülésben állt, s kiváló szellemek barátságát élvezte. Richard BAXTER, „a legnagyobb angol puritán” 1691-ben megjelent *The Glorious Kingdom of Christ*-jét MATHERnek ajánlotta, s a puritánfaló történetíró, Anthony à WOOD őt tartotta a legcivilizáltabb puritánusnak a két kontinensen.

MATHER londoni tartózkodásának elejéről származik magyarra is lefordított levele, mely minden munkája közül a legnagyobb népszerűsége tett szert, ahogy számos egykorú kiadása és fordítása is bizonyítja. MATHER legelőször 1688-ban adta ki Londonban latin nyelven *De Successu Evangelii apud Indos in Nova Anglia, Epistola ad cl. virum D. Johannem Leusdenum, Linguae Sanctae in Ultrajectina Academia Professore, scripta a Crescentio Mathero, apud Bostonienses V. D. M. nec non Collegii Harvardini quod est Cantabrigiae Nov-Anglorum Rectore* címen. Közzétételével politikai és teológiai okai voltak, mint ahogy rendkívüli népszerűségét is a könyvecske nem irodalmi értékének, hanem tárgya érdekességének s talán rövideységének is köszönhető. Amerika felfedezése óta ugyanis mind a protestánsok, mind a katolikusok nagy buzgalommal igyekeztek az indiánokat hitükre megtéríteni. A londoni Society for the Propagation of the Gospel misszionáriusok sorát küldte a gyarmatokra, elsősorban Új-Angliába és Virginiába. A francia katolikus hit-térítők Kanadában, a St. Lawrence folyó menti őserdőkben tevékenykedtek. MATHERt magát is rendkívül érdekelte az indiánok puritán hitre térítése, melynek Új-Angliában John ELIOT és MATHER sógora, John COTTON voltak a legeredményesebb munkásai. Tudatában volt annak, hogy mind saját angliai hírnevét és politikai küldetését, mind új-angliai hazája ügyét igen jól szolgálja és népszerűsíti Londonban és minden ország protestánsai között, ha beszámolót tesz közzé az indiánok megtérítésében elért eredményekről.⁶

A latin nyelvű levelet Johannes LEUSDENhez⁷, az utrechti egyetem tanárához, kora egyik legkiválóbb s Angliában is nagyrabecsült hebraistájához intézte, s egy 12-lapos nyomtatvány alakjában Londonban jelentette meg.⁸ LEUSDEN, ahogy válaszából tudjuk,⁹ el volt ragadtatva, s háláját nemcsak

⁵ Lásd a *Dictionary of American Biography* (rövidítve: *D.A.B.*) cikkét is, XII. köt. 390–94. lapokon (N. Y. 1933).

⁶ MURDOCK: *i. m.* 271. l.

⁷ Johannes LEUSDEN (1624–1699) 1650-től haláláig, közel fél évszázadon át volt az utrechti egyetemen a keleti (szent) nyelvek tanára. A maga korára nézve alapvető és több nyelvre lefordított ószövetségtudományi munkák szerzője volt és a legjobb héber Ószövetség kiadója. Életrajzát lásd HERZOG—HONCK: *Realencyklopaedie für protest. Theologie und Kirche*, Leipzig 1902.³ XI. köt. 416–17. l.

⁸ A levél 1687. július 12-ről van keltezve Bostonból, holott MATHER ekkor már háromnegyed éve Angliában tartózkodott.

⁹ Válasza 1689. január 28-án (a régi naptár szerint 18-án) kelt. Kiadva: *Massachusetts Historical Society Collections*, Series 4, viii, 679. l.

azzal fejezte ki, hogy a levelet lefordíttatta hollandusra, hanem azzal is, hogy az 1688-ban, tehát ugyanazon évben Londonban megjelent héber és latin nyelvű *Psalterium*-át Increase MATHER-nek ajánlotta e szavakkal: „Maxime Reverendo et Clarissimo Viro . . . Verbi Divini Ministri Vigilantissimo, atque Collegii Harvardini . . . Rectore et Doctori Celeberrimo ac Honorandissimo”, ami még a konvencionális dicsőítő jelzők halmozásának korában is számottevő elismerésnek tekinthető, különösen ha összehasonlítjuk a MATHER-használta megszólítással.

MATHER elérte célját: a levél s általa az indián evangelizáció eredménye rövid idő alatt közismert lett. Még 1688-ban megjelent a levélnek második londoni latin nyelvű kiadása is változatlan szöveggel, 8 lap terjedelemben. A következő évben, 1689-ben megjelent angol nyelven is, kisebb változtatásokkal, a levél-jellegű részek elhagyásával, a szerzőnek *The Brief Relation of the State of New England from the Beginning of that plantation to this present year* című, nyilvánvalóan ugyancsak politikai propaganda-célú munkájában. Levél-jellegű angol fordítása az Újvilágban először 1691-ben látott napvilágot MATHERnek *The Triumphs of Reformed Religion in America* című munkájában. Hollandiában, Utrechtben, három latin nyelvű kiadását tették közzé 1693-ban, 1697-ben és 1699-ben.¹⁰ Francia fordítása — mely nem maradt ránk — 1689-ben hagyta el a sajtót, ahogy LEUSDEN válaszeveleléből kitűnik. Tudunk egy német fordításáról is, melyet Halleban nyomattak ki 1696-ban és egy elveszett fordításról valamelyik indián nyelvre.¹¹ Az utrecht latin nyelvű kiadásokat nyilván LEUSDEN inspirálhatta, ami abból is valószínű, hogy e hollandi kiadásokhoz függelékben csatolva vannak azok a levelek is, melyeket LEUSDEN három keleti levelezőjétől kapott, akik a kereszténység ázsiai (ceyloni és holland keletindiai) terjedéséről számolnak be.¹²

2.

Az alábbiakban betűhíven közöljük a levél 1694-ből származó magyar nyelvű fordításának szövegét a debreceni unikumról készült fényképmásolat alapján.

♦Tiszteletes, Hires és Tudós Férfiú

Igen kedves vólt énnékem a' Te Leveled, mellyből megértettem, hogy Te, és mások az *Ultrajectumi* Hires Académiában kívánnák tudni a' dolgokat,

¹⁰ Figyelemre méltó, hogy a magyar kiadás címlapja több kiadást említ az 1688-as londoni és az 1693-as utrecht között. Ezekről azonban az egyébként igen gondos MATHER-bibliográfia nem tud. L. *Increase Mather: A Bibliography of His Works*, by T. J. HOLMES, with an Introduction by G. P. WINSHIP and Supplementary Material by K. B. MURDOCK and G. F. Dow. In 2 volumes. Cleveland, Ohio.

¹¹ Utal rá az *Andros Tracts*, ii, 166., ed. W. H. WHITMORE, Boston 1868—74. Lásd még T. J. HOLMES idézett művét.

¹² A magyar kiadás is közli külön címlappal ugyanazon kötetkében a három ázsiai levelet ilyen címen: „Az Evangéliomi Tudománynak A' Napkeleti Indiában való terjedéséről Írott-Levelek. Mellyek közzül némelleyk Hermannus Specht által, Cólumbus városban, (melly a' Ceilon Szigetében vagon) az Isten Beszédének hirdetője által; Némelleyk Adrianus Mey által, Jaffanapatnámban (melly azon Szigetben vagon) Lelkitanító, és a' Malabáricum Collégiomnak praefectusa által; Némelleyk Balint Ferencz, az Ambóinai Ekklesiának Tanítója által küldettek azon Leusden Jánoshoz.” (Bálint Ferenc = Franciscus Valentijn — Valentinus.)

mellyek tartoznak az *Amerikai Indusoknak* megtérésekre. Arról-való igaz *Históriát* így értsed: Több negyven esztendejénél, hogy a' kegyes Férfiú *Elliótus János*¹³ az *Uj-Ángliában* a' *Ripensis*¹⁴ Ekklesiának (melly Bostóniához tsak egy mil-föld)¹⁵ Lelki-pásztorja, az *Uj-Világbéli* Nemzetsegeknek megtérésekre kiváltképen-való indulattal felgerjesztetvén, az *Indiai* nyelvnek megtanulására adta magát, hogy nékik könnyebben és boldogabbúl¹⁶ az Evangéliomnak titkait kinyilatkoztatná. Minekokaért ez az *Elliótus* az *Uj-Világbéli*eknek Apostoloknak (nemis oknélkül) tartatik. Ez a' Tiszteletes Férfiú az egész¹⁷ Bibliát, nem kitsiny munkával, *Indiai* nyelvre fordította. Egyszersmind külömbkülömbféle¹⁸ Tractátusokat, mellyek az Erköltsbéli Theológiát nézik, és Catechésiseket is *Indiai* nyelvre fordított. Ezelőtt huszonhat esztendővel *Nátick* nevű Mező-városban Ekklesiát gyűjtött, a' megtért *Indusokból*. Ezek az ő büneiket könyhullatással megvallyák vala, és a' Christusban való hitekről vallást tésznek vala. Azután mind magok, mind az ő gyermekéik megkereszteltettek, és az Isten Frigyébe¹⁹ befoglaltattak. *Elliótus* Uram első volt, a' ki onékiek az Ur Vatsoráját kiszolgáltatta. Most pengig ennek az Ekklesiának Tanítója *Indus*, a' kinek neve *Daniel*. Ezen a' *Náticki* Ekklesián kívül, a' mi *Massachusettsi* Lakosink közzül négy Gyülekezet áll *Indusokból*, mellyek az igaz Istennek és a' Jésus Christusnak nevét hijják²⁰ segítségül. Mind ezekben szolgálnak *Americánus* Prédikátorok. *Elliótus* Uram ezelőtt minden két hónapban egyszer önálok prédikálni szokott; de már a' sok munkával és a' vénséggel (mert immár nyöltzvan-négy esztendő ember) elerötelenedett. Vagyon más Ekklesiás, tsak a' megtért *Indusokból* álló, ötven mil-földnre tölünk, *Marshippaug*²¹ nevű városban.

Első Prédikátor abban az Ekklesiában *Anglus* volt, ki az *Americánusok* nyelvét értvén, nékik a' magok nyelvekét hirdette az Evangéliomot. Az *Anglus* Pap meghalván, már *Indus* Prédikátorok vagyon²². Vannak azonkivül is a' Christus nevét valló öt Gyülekezetek, mellyel *Marshippaugtól* nem meszsze vannak, mellyeknek is *Indus* Prédikátoraik vannak: *Cottonus János*, a' *Plimouthi* Ekklesiának Tanítója, (az én²³ Ipamnak *Cottonus Jánosnak*²⁴, ki ebben a' *Bostóniai* Ekklesiában hajdan hires Doctor volt, a' fia) az *Indiai* nyelvnek tanulásában tsudára méltó előmenetelt vött, és abban igen tudós: ő a' megnevezett öt Gyülekezetekben minden héten *Indiai* nyelven Prédikátziót tész. Továbbá a' *Saconeti* Lakosok közzül (t.i. a' *Plimouthi megtelepedett nép* között) nagy sokaságok vagyon azoknak, a' kik megkülömböztetésnek okáért *Imádkozó Indusoknak* (t.i. a' kik a' Christusban az igaz Istennek könyörögnek :) neveztetnek. Ezeken kívül nem meszsze attól a' tengerre

¹³ John ELIOT (1604—1690), az „indianok apostola”, életrajzát lásd *D.A.B.*

¹⁴ Angolul helyesen: Rocksborough.

¹⁵ A latin eredetivel egybevetve hiányzik: tiszteletre méltó.

¹⁶ Helyesebben: boldogabb gyümölesötzetéssel.

¹⁷ Hiányzik: szent.

¹⁸ Hiányzik: angol.

¹⁹ Hiányzik: ünnepélyesen.

²⁰ Hiányzik: ünnepélyesen.

²¹ Helyesen: Marshippang.

²² Hiányzik: mégis semmivel sem kisebb gyülekezet virágozik az indiai egyházi férfival.

²³ Hiányzik: tiszteletre méltó.

²⁴ John COTTON (1585—1652), Boston első vezető lelkipászora; életrajzát lásd *D.A.B.*

kinyúló hegytől²⁵ (mellyet *Anglusúl Cape Cod*-nak neveznek) a' Pogányok közzül lévő hat Gyülekezetek a' *Cátéhuménusok* közibe számláltathatnak, mellyekben ugyan haton vannak *Indus* Prédikátorok. Ezeknek Gyülekezeteket *Treat Samuel*,²⁶ *Uj-Angliai*, az *Estámi*²⁷ Ekklesiának Tanítója tolmáts nélkül gyakorolja. Vagyon a' *Nántucket* Szigetbéliek közöttis Ekklesia, Papjokkal együtt, ki tsak nem régenis Pogány volt: vannak külömbkülömb-rendbéli *Cátéhuménusoknakis* Gyülekezeteik, mellyek a' megtértt *Indusoktól* tanítatnak. Vagyon más Szigetis, hosszára mintegy hét mil-földni, (neve szerint *Mártha* Szigete) a' hol a' többinél két nevezetesebb Ekklesiák plántáltatnak *Américánusokból*: mellyek közzül az egygyikben egy vén *Indus, Hiacoomes*²⁸ nevü vagyon Prédikátorúl. Ennek a' vén *Indus* Papnak a' fiais *Hiacoomes János*, a' Vallásnak titkaira taníttya a' hazájabélieket. A' másik ott-való Ekklesiába *Tockinosh János*, megtértt *Indus* tanít. Ezekben az Ekklesiákban a' Vének, avagy Igazgató Presbiterek a' Pogányokból megtértt Prédikátorok közzül²⁹ állíttatnak. A' Lelki-tanítók a' népnek voxa szerint választattak: és minekutánna böjtöltenek 's imádkoztanak volna, *Elliótus* és *Cottónus* Uramék kezeiket reájok vetették³⁰. A' megtértt *Indusoknak* minden Gyülekezeteik (mind a' *Cátéhuménusok*, mind a' mellyek az Ekklesiái renden vannak) minden UR-napján egybe szoktak gyűlni; a' Tanító vagy Prédikátor mindenkor könyörgésen kezdi-el, még pedig Intő nélkül, minthogy szivből. Azután midőn a' Gyülekezetnek Elöljárója, akarki légyen az, elvégezi az Imádságot, az egész *Indusoknak* Gyülekezete³¹ énekléssel ditséri az Istent. Némelylek közzülök igen jó Kántorok. Az³² éneklés után, a' ki prédikálni akar, a' Bibliából³³ valami Szét-írásbéli helyet elolvas, és megmagyaráz, abból Tudományokat³⁴ széd, és azokat Szent-írással és okokkal megerősíti, utólszor azokból hasznokat hoz-ki, t. i. az *Anglusoknak* módgyok szerint, a' kiktől taníttatnak. Annakutánna más könyörgés az Istenhez, a' Christus nevében, az egész isteni Tiszteletet béfejezi. Éképen kétszer minden Vasár-nap egybe gyűlnek: a' Vasár-napon kívül pedig³⁵ több napokat nem inneplenek, hanemha valami ok rendkívül kisztetti reá őket; olyankor pedig egész napokat vagy hálá-adásokban, vagy böjtölésekben és könyörgésekben, sziveknek nagy buzgóságával, nagy gyülekezeti pompával töltenek-el. Minekelötte az *Anglusok* ezekre a' Tartományokra jöttek, || ezek a' nemzetek mind Pogányok, és az igaz Istennek isméreti kívül valók vóltanak; a' honnét vagyon, hogy a' könyörgésekben és Prédikációkban *Anglus* szókkal és *Terminusok*kal élnek. A' ki ő közöttök az Istennek Szent nevét említi, így nevezi: *Jehova*, vagy *God*, vagy *Lord*: így több egyéb szókat, mellyek a' Theológiára néző dolgokat fejezik-ki, tanúltanak tőlünk, és tanulniok szükséges volt.

²⁵ Helyesen: hegyfoktól.

²⁶ Samuel TREAT (1648—1717) Eastham lelkésze volt 1672-től haláláig. Életrajzát lásd J. L. SIBLEY: *Biographical Sketches of Graduates of Harvard University*. Cambridge (Mass.) 1881. 304—314. l.

²⁷ Angolul helyesen: East Ham vagy Eastham.

²⁸ Angolul helyesen: Hiacooms.

²⁹ Helyesebben: mellé.

³⁰ Hiányzik: így tehát azoknak felszentelése ünnepélyes volt.

³¹ Hiányzik: zsolttár.

³² Hiányzik: zsolttár.

³³ A latin eredetiben „a' Bibliából” szavak hiányoznak.

³⁴ Helyesebben: bizonyítékokat.

³⁵ Pontosabban: más ünnepnapokat.

Hogy summáson mindeneket befoglallyak; A' megkereszteltetett *Indusok* között³⁶ hat Ekklésiák, és a' *Cátéchuménusoknak* tizennyöltz Gyülekezetei találtatnak, mellyek a' Christusnak nevét vallyák. Az *Indusok* közzül huszonnégyen vannak, a' kik az Istennek Beszédét hirdetik és prédikállyák, és azokon kívül négy *Anglus* Prédikátorok, a' kik az Evangéliomot a' Pogányok nyelvén hirdetik. Immár elfáradtam az írásban, és félek, hogy meguntatom magamat veled, ha többet hozok elő. Mindazáltal hozzá adom (melly elmémből majd kiesett vólt) hogy igen sokan vannak az *Indus* gyermekek közzül, a' kik vagy ama' híres Theologustól *Gulielmus Perkinsustól*³⁷, vagy az *Angliai Vestmonostori*³⁸ Sinattól szereztetett Catechismust úgy tudgyák mint a' tiz ujjokat, és minden Kérdésekre, mellyek abban vannak, megfelelehetnek.³⁹ Már elvégzem. Némellyeknek írott Levelei, a' Napkeleti *Indiábanis*, kiváltképen a' *Ceilon* szigetbéliéknél az Evangéliomnak terjedéséről tsudálatos dolgokat hirdetnek, mintha há||rom-száz ezerig való emberek vötték volna-bé a' mi Urunk Jésus Christusról való igaz vallást⁴⁰; és ez a' Pogányoknak tsudára méltó megtérések a' *Belgiomból* oda küldetett Lelki-tanítóknak munkájoknak gyümöltsei. Hogy engemet e' dologról tudósíts, igen kérlek. A' te Irásid a' Philologiai dolgokról, mellyekből engem részesítettél⁴¹, az én ítéletem szerint, valóba az igaz vallás szerint valók, fontosok, és olvasásra méltók. En tölem tehozzád minden szives indulatot és igyekezetet várj: nem tsalom-meg a' te reménségedet. A' ti Académiátokban való Betsületes⁴² Professzoroknak köszönetemet⁴³ mondgyad: a' kiknek e' *Leveletemis* olvasniok adjad, mint ő hozzájokis küldetted. Légy egészségben Tiszteletes Férfiú: az Isten téged sokáig tartson-meg⁴⁴ a' Hazának, az Ekklésiának, és a' Schóláknak javokra!

Tiéd, míg magájé

CRESCENTIUS MATHERUS

Költ *Uj-Angliai Bostóniában,*

12. Jul. 1687. eszt.

V É G E.

3.

A könyvecske — mely az első magyar nyelven megjelent önálló amerikai tárgyú kiadvány s egyben az első magyar fordítás amerikai szerzőtől — műfaját illetően rövid ténybeszámoló, helyzetjelentés a három legkiválóbb

³⁶ Hiányzik: Új-Angliában.

³⁷ Wiliam PERKINS (1558—1602), az Erzsébet-kor egyik legkiválóbb puritán teológusa, kinek magyarra öt munkáját is lefordították a XVII. szd-ban. Életrajzát lásd *D. A. B. Magyarországi hatását* BERG Pál idézett műve 87—91. l.

³⁸ Angolul helyesen: Westminster. A Westminster Assembly néven ülésező puritán zsinat 1643 és 1648 között alkotta meg a puritán egyház alkotmányát és szerkesztette meg, többek között, kátéját is.

³⁹ Hiányzik: anyanyelvükön.

⁴⁰ Helyesebben: Jézus Krisztus nevét és vallását.

⁴¹ Hiányzik: és boldogítottál.

⁴² Helyesebben: igen híres.

⁴³ Helyesebben: üdvözetemet.

⁴⁴ Hiányzik: egészségben.

új-angliai misszionárius térítő működéséről az indiánok között. Irodalmi szándék nélküli alkalmi újságnyomtatvány, aminek az a tény kölcsönöz történeti jelentőséget, hogy az első népszerű tájékoztatás volt Európában a protestantizmus terjedéséről az Újvilágban. Kolozsvári megjelenése, hat évvel az első londoni, öt évvel a francia, egy évvel az utrechti kiadás után s két évvel a német nyelvű kiadás előtt azt mutatja, hogy ez időben a magyar szellemi élet még mennyire lépést tudott tartani a nyugat-európai haladó áramlatokkal, milyen gyorsan reagált az ottani kulturális eseményekre, legmodernebb törekvésekre egy-két külföldön iskolázott fő jóvoltából.

Az 1694-es kolozsvári magyar kiadás, mint a lapalji jegyzetekből látható (13.—44. számok), egészen jelentéktelen változásoktól eltekintve, szó szerint követi az 1693-as utrechti kiadást, illetve az 1688-as londonit, melynek az utrechti kiadás betűhű lenyomata. Kolozsvári megjelenésének időpontja lehetetlenné teszi, hogy közvetlen forrása az 1696-os hallei német nyelvű kiadás lett volna. Egyéb körülmények pedig valószínűtlenné és lehetetlenné teszik, hogy a latin szövegnek valamelyik angol változata szolgálhatott volna forrássul.

A címlap hátoldalán a magyar fordító egy kis magyarító előbeszédet közöl az amerikai gyarmatosítás és hitlejlesztés történeti előzményeiről, Amerika felfedezéséről. Ennek a szövegnek a forrásait nem ismerjük. Valószínűleg a fordító eredeti írása, illetve kompilációja. Sajnos, a címlap megtépett állapota miatt ez a szöveg is igen hiányosan maradt ránk. Az alábbiakban betűhíven közöljük, éspedig oly módon, hogy a nagyobb (félsornyi vagy legalábbis több szóra terjedő) hiányokat négy ponttal, a kisebb, pár betűre vagy egy-két szóra terjedő hiányt csupán három ponttal jelezzük. Az itt dőlt betűvel szedett részek az eredetiben is dőlt betűsek.

„... sa Keresztyén Olvasóhoz : . . . en való nevezeteket, helyeket és dol. . . érthesd, im rövideden való magyará- . . . világot, az-az é lakható Földet mind . . .kra osztották, mellyek ezek : *Európa* . . .nél többet vagy szárazon való járással . . . nem találván úgy itéltek, hogy ennél . . .gon nintsen : és ezt így hitték-el ma . . .ng *COLUMBUS CHRISTÓF* 1492. eszt. a' . . . felé való sok hajókázással új Földet . . . soha azelőtt nem tudván, *UJ VI-* . . . azután tsakhamar *Ámericus Vespu-* . . . menván és annak valami részét a' . . . foglalván, azt a' maga nevééről . . . már benne eljártanak az *Euró* . . . nekis mennek oda (még pedig . . . érték) majd meg-annyit té . . . Része mind öszve. Azt a . . . *AK-is* nevezik : a'honnét meg- . . . a *Napnyugati Indiának, Americának és Uj-Világnak* való nevezési mind egyet tészén. Ebben a Földben nemtsak a *Spaniolok* foglaltanak-el, hanem időjártában az *Anglusok-is*, a *Francziák*, etc. És kiki a' maga részét így nevezte *Uj-Hispania*, (egy *Spaniol Ország*) *Uj Anglia*, *Uj-Franczia*, így kiki a' maga birodalmában a' maga módgya szerint való keresztyénséget igyekezte 's igyekezi terjeszteni azok között a' Barbarusok között. Az *Anglusok* az *Uj-Angliában* kevés idő alatt mit vittének véghez, arról való Levél ez a *Crescentius Matherusé*. Viszont a' Napkeleti Indi- . . . melly *Asiában* ennek a' mi Földünknek vagy Világunknak a' . . . peletre vagyon, a *Belgák* vöttek mindenek felett erőt : . . . kik ott az otthon való Földeknél több Földet birnak. Ezekis . . . ott mit vittek 's visznek véghez, a' bálványozó Pogányoknak és a' Mahomet vallásán lévőeknek a' Christushoz való térítettésekben, arról tudósitnak bénünket itt a' hátrább-való Levelek. Kolosvárrott. 1694. Juliusban.”

A fordító személyét a magyar címlap nem nevezi meg egyértelműen. Az ide vonatkozó sor — „már most a Magyar Nemzet kedvéért Magyarra fordítatván közönségesse tétetett Kolosvárat M. Tótfalusi Kis Miklós által” — teljes biztossággal csak a nyomtató személyét adja meg. Valószínűleg nem olvasunk túl sokat bele az idézett sorba, ha MISZTRÓTFALUSI KIS Miklóst, a magyar nyomdászat hőskorának nagy alakját véljük a könyvecske fordítójának is. Ezt a feltevésünket támogatja egyrészt MISZTRÓTFALUSI KIS Miklós nyomdászgyakorlatának, másfelől életének ismerete. Habár a MISZTRÓTFALUSI KIS kiadványok szakszerű feldolgozását és pontos bibliográfiai leírását még mindig nélkülözzük, a rendelkezésünkre álló hiányos anyagból⁴⁵ is megállapítható, hogy MISZTRÓTFALUSI KIS többnyire megnevezte fordítóit. Ha nem nevezte meg, s ez a ritkább eset, valószínű, hogy ő maga a fordító is. Ebben a korban a kiadó, nyomdász, korrektor, átdolgozó, fordító és szerző személye gyakran még szétválaszthatatlan egységet alkot. MISZTRÓTFALUSI-nak fordítói szerepére vonatkozó eme feltevésünket támogatja a már idézett sor is, hiszen a „közönségesse tétel” a „Magyar Nemzet kedvéért” nemcsak abból áll, hogy a nyomdász kiszedi és kinyomatja a könyvet, hanem az idegen nyelvűt olvasóinak anyanyelvére is átülteti.

Ez a sokoldalú tevékenység MISZTRÓTFALUSI munkásságára elsősorban magyarországi vonatkozásban s ezért főleg élete második felében jellemző. Egyidejű kézművesi, kereskedői és literátori szerepe csak olyan földrajzi és társadalmi-gazdasági kényszerhelyzetben alakulhatott ki, mint a XVII. század végének Erdélye, általában e kor magyar világa, melyben a kultúra közvetítésének feladatai még kevésbé differenciálódtak. Nyugat-Európában töltött évtizedében működése szűkebben volt körülhatárolva, kevesebb foglalkozási síkon érvényesült. Hollandiai éveiben MISZTRÓTFALUSI mindenképpőlött kézműves volt, az akkor legmagasabb szellemi képzettséget követelő iparnak, a betűmetszésnek és a könyvnyomtatásnak önálló munkása. Ha az erdélyi, a magyar hazájához fűződő erős érzelmi szálak nála elsorvadtak volna, ha nem tért volna haza, s nem lett volna kezdettől fogva célja a magyarországi szellemi életben való alkotó részvétel, akkor talán sem a MATHER-levelnek, sem egyéb, fontosabb műveknek lefordítására és közzétételére nem gondolt volna.

4.

Nyugat-európai tevékenységének jellegéről eddig főleg az önéletírás-számba menő *Mentségnek* többé-kevésbé rendszertelen, szórványos utalásai-ból s a DÉZSI-féle, immár közel hatvan éves életrajzának⁴⁶ adataiból vannak ismereteink. Azóta ez a kép néhány ponton konkrét részletekkel egészült ki. Úgy tűnik, hogy MISZTRÓTFALUSI hollandiai nem magyar jellegű működésének legkiterjedtebb, legeredményesebb s nyomdászattörténetileg legfontosabb oldala nem könyvnyomtatói, mint inkább betűmetsző munkássága volt.

Erre mutat egy 1684. március 23-án Amszterdamban Nicolaus KIS betűmetsző (sculptor literarum) és Salomon A. BENEDICTUS között létrejött

⁴⁵ FERENCZI Zoltán (*A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár 1896. 65—68. l.) csak vázlatosan, töredékesen idézi a kiadványok cím-adatait, s általában nem említi meg a fordítók nevét. Az idevonatkozó adatokat, általában könyvészeti leírást DÉZSI, MISZTRÓTFALUSI életírója sem közöl.

⁴⁶ DÉZSI Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Misztrótfalusi Kis Miklós (1650—1702)*. Magyar Történeti Életrajzok. Budapest 1899.

latin nyelvű szerződés⁴⁷, melyben Kis ígéretet tett arra, hogy egyfelől átad BENEDICTUSnak két, eredetileg Marcus FRANKEL számára vésett teljes betűanya sorozatot (úgy mint descendenst és brevirt, mindegyikből antikvát is és kurzívot is), kipótolva annak hiányosságait, másfelől pedig 1685 májusáig kivés és kiönt négy további betűfajta sorozatot, matricákkal együtt (úgy mint kánonit, paragont, textet és germán-hébert), a megfelelő, összegszerűen is megállapított munkadíjért.⁴⁸

A következő év február 6-án ugyanott kötött holland nyelvű szerződésben⁴⁹ pedig Nicolaas Kis betűmetsző (lettersnijder) ígéretet tett arra, hogy Simon de MALY kereskedőnek minta szerinti betűanya-sorozatokot vés és önt ki, illetve meglevőket átalakít, a megfelelő, összegszerűen is megállapított munkadíjért. A szerződés határidőt nem említi.

Kilenc év múlva, egy 1694. december 2-án François TIXERAUDET amszterdami városi jegyző előtt három amszterdami könyvkötő mint tanú eskü alatt vallotta⁵⁰, hogy nyolc vagy kilenc évvel ezelőtt (tehát 1685-ben vagy 1686-ban) MATTEO JOANNES örmény könyvnyomdász Nicolaas Kis-nél („anders genaamt den onger”) egy bizonyos, közelebről meg nem határozott mennyiségű és fajú betűt („stempels, matrisen en letters”) rendelt.⁵¹

MISZTÓTFALUSINAK nyugaton betűmetszői tevékenysége hagyott legmaradandóbb nyomokat. Harry CARTER-nek, a kiváló angol nyomdász-történésznek széles szakmai körökben elfogadott véleménye szerint⁵² valószínű, hogy a magyar betűmetsző alkotása az a Janson elnevezésű antikva és kurzív betűsorozat, melyet a XVIII. század legelején a lipcsei EHRHARDT, majd a DRUGULIN öntöde, majd 1919-től az ismert majnafrankfurti Schriftgiesserei D. Stempel birtokolt és öntött, s melyet napjainkban a Linotype és Monotype cégek használnak az egész világon. MISZTÓTFALUSI már Amszterdamban ismert volt (valószínűleg mint Dirk VOSKENS, a nagy betűmetsző tanítványa) kurzív betűíról. Hazatérésekor Lipcsében hagyott⁵³, majd később Kolozsvárra maga után hozatott s ott számos kiadványban használt matricái, illetve betűi lehettek azok a minták, melyek alapján idővel az említett Drugulin és Stempel cégek a maguk Janson sorozatát elkészítették, minden részletében követve, de a tizenkét-pontos Didot-testre alkalmazva, MISZTÓTFALUSI betűit.

⁴⁷ Közli M. M. KLEERKOPER & W. P. VAN STOCKUM Jr.: *De Boekhandel te Amsterdam, voornamelyk in de 17r eeuw*. Bijdragen tot de Geschiedenis van den Nederlandsche Boekhandel, v. 10–11. pt. 2. 'sGravenhage, 1914–15. 1148–49. l.

⁴⁸ Figyelemre méltó, hogy e szerződésben Salomon A. BENEDICTUS az alábbi kötelezettséget is vállalja: „Praedictus comparens primus declarat datum ut 2den comparens liber et immunis transeatam bonis et vasis suis hinc per Poloniam usque ad transilvaniam vel hungariam, quod secundo comparti ad Frankel promissen fuit.” Ebből nem csupán MISZTÓTFALUSINAK BENEDICTUSSzal, illetve FRANKELlal fennálló jogviszonyának jellegére, nevezetteknek a magyar betűmetsző életében játszott fontos szerepére lehet következtetéseket megkockáztatni, hanem — ami fontosabb — MISZTÓTFALUSI hazatérési szándéka kialakulásának idejét is rögzíteni lehet. Eszerint már 1685-ben kívánt volna Erdélybe visszatérni azon a lengyelországi útvonalon át, melyet később, 1689–90 táján valóban választott. Vö. DÉZSI: *i. m.* 96–97. l.

⁴⁹ KLEERKOPER — VAN STOCKUM: *i. m.* 11. l.

⁵⁰ Uo. 773–74. l.

⁵¹ Vö. *Mentség* (TOLNAI Gábor-féle betűhű kiadás 1940-ből), 68. l. „Hol vagyok Amsterdamhoz képest Armenia? Azoknak sokat szolgáltam.” Lásd még DÉZSI: *i. m.* 83. l.

⁵² Harry CARTER and George BUDAY: *The origin of the Janson types: with a note on Nicholas Kis*. Linotype Matrix 18 (1954), 7. l. Harry CARTER and George BUDAY: *Nicholas Kis and the Janson Types*. Gutenberg Jahrbuch 1957. 207–212. l.

⁵³ *Mentség* 59. l.

5.

Hollandián kívüli területek számára is dolgozott, betűket tervezve, vésvé, öntve. Ismeretes önéletrajzából a georgiai fejedelem és a toszkániai nagyherceg megbízásából végzett ilyen munkája⁵⁴, egyéb általa kiszolgált területeket (Lengyelországot, Svédországot, Angliát) nem is említve. A jövődó kutatásának lesz a feladata helyszíni levéltári vizsgálgódásokkal e munkának részleteit felderíteni és a *Mentség*-ben közölt vázlatos utalásokat adatszerűen alátámasztani. Eddig csupán a georgiai betűk metszésére vonatkozólag sikerült a DÉZSI-féle életrajznak⁵⁵ jórészt a *Mentség*-en alapuló megállapításait igazolni és némely vonatkozásban kiegészíteni, illetve módosítani.

DÉZSI szerint MISZTÓTFALUSI a georgiai fejedelemmel WITSEN amszterdami polgármester közvetítésével lépett volna érintkezésbe. Úgy látszik azonban, hogy MISZTÓTFALUSI georgiai kapcsolatainak létrehozásában nagyobb szerepe volt Johan Gabriel SPARWENFELD svéd diplomatának.⁵⁶ SPARWENFELD 1684-től 1687-ig Moszkvában tartózkodott, ahol kapcsolatban volt Nyugat-Georgia előzőtt fejedelmével, a BAGRATIDA-nemzetségből származó s a georgiai kulturális felemelkedésben nagy szerepet játszó ARCSILLAL (1647—1712). SPARWENFELDnek egy a svédországi Tidó kastély könyvtárában levő könyvben⁵⁷ található sajtátkező, valószínűleg 1700-ból származó bejegyzése szerint „De mon temps la famille des Bagrationi regnoit en Jmeretti, partie de Gurgestan, et le Tsar Artschil, qvi en fut chassi, et porsvit et par les Turcs et par les Persans a este de ma connoissance a Moskow, il me donna le Calat, en partant dela et ie luy en fait faire une imprimerie grusinienne a Amsterdam chez Kiss, il fut por se retablir dans ses etas mais ne reussit par ainsy il est revenu a Moskow ou il vit acette heure sous le regne de Tsar Peter Alexejewitsch 1700”⁵⁸

A kapcsolatok fejlődésének részleteit nem ismerjük. Fennmaradt azonban MISZTÓTFALUSINAK két, Magyarországon ismeretlen, SPARWENFELDhez intézett latin nyelvű levele a svédországi linköpingi Stifts och Landsbiblioteketben⁵⁹. Ezeket az alábbiakban betűhű latin eredetiben közöljük.

Mi Dne

En iterum probam literarum potissimum novissime paratarum, ut possitis non solum cernere eas, sed etiam gratulari iis. Hoc enim spero ego, quum nemo sit, qui si vel tantillum norit quis sit status et processus Typographiae & literarum pro ea, videritque has literas & artis meae, & simul manus vestrae, non laudet opus meum. Ita quoque persuasor vos esse oportet, neminem repertum iri (absit inanis gloriatio) in Europa,

⁵⁴ *Mentség*. 68—69. l.

⁵⁵ DÉZSI: *i. m.* 88—89. l.

⁵⁶ SPARWENFELD (1655—1727) a svéd művelődéstörténetnek jelentékeny alakja. Diplomata és udvaronc volt, régi kéziratokat és ritka, exotikus könyveket gyűjtött, eredményesen kutatta a keleti és nyugati gótok emlékeit és a maga korában nagy tudományos értékű szlavisztikai tanulmányokat folytatott. Diplomáciai és kutatóútjai alkalmából Európának a töröktől el nem foglalt részét jelentékeny részben bejárta. Sok nyelvet ismert, adatok vannak arra vonatkozólag, hogy némi grúz, kínai és magyar nyelvismerettel is bírt. Életrajzát C. V. JACOBOWSKY írta meg (Stockholm 1932).

⁵⁷ HERBELOT: *Bibliothèque orientale*. Paris, 1697.

⁵⁸ Közli C. V. JACOBOWSKY: *J. G. Sparwenfeld*. 69. l.

⁵⁹ Br. 33. No. 15. és 16. alatt. Közlésük engedélyezéséért ezúton mondok köszönetet a könyvtár vezetőségének.

qui primam glaciem frangere ingressus, ex imitatione tam incuriose & perfunctorie scripti exemplaris literas, tam legitime & tam accurata cum proportione formatas parare potuisset: ad quod me non parum juvit multa in variarum gentium literis, utpote Latinis, German. Hebraeis, Rabbin. Hebraeo-German, Graecis, Syriacis, Samaritan. Copticis seu Aegyptiacis et praecipue Armenicis exercitatio.⁶⁰ Est qui jam me convenit etiam de literis Chinesium conficiendis, quae etiam prout vestrae, nunquam hactenus impressae exstiterunt. Et ea est mea gloria, quod variis linguis & nationibus hoc genere servitii prosum. Non enim habetur hoc apud intelligentes vile ministerium, aut tanquam commune aliquod officium, sed ars inter manuarum sane singularis, adeo ut Magister, qui hic ante pro Armenis literas paraverat, licet non primus absolute, primus tamen optimas, postulaverit & impetraverit ab eis, tanquam alter Evander hunc honorem ut in libris, qui iis literis imprimerentur, nomen suum pro memoria exprimeretur.⁶¹ Quae nunc vos monere volo.

1. Linea in vestris manuscriptis laxiores sunt, hoc est ampliori intervallo a se invicem distantes, quam hic in mea proba: si vobis lubeat, poterunt & hae literae ita fundi, ut eandem acquirant distantiam.

2. Si S. Patres, vel alios ejusmodi libros grandiores imprimere aliquando vobis animus est, vix poteritis contenti esse his literis, hae enim sunt magnae ad opus tale, quum propter superimpositas abbreviationis notas lineae densiores esse nequeant: sed consultum erit, ut & minores curetis fieri, vel ut libri earum compendio cancellis justae proportionis claudantur, vel ut praesto sint literae, sicubi opus est, pro notis marginalibus vel titulis, vel aliis alternationibus &c. Ita et Armenii curarunt jam aliquot gradus literarum parari, id est parvae, majores, ac majores gradatim.

3. Probae hae meae dumtaxat fumo impressae sunt, non atramento: videri tamen possunt satis perspicue figurae literarum & imprimis adverti discrimen earum quae similes prope modum sibi invicem sunt.

4. A vobis non magnam accipio mercedem pro his litteris quum duplum ejus acceperit ante me Magister Armenicorum, sed adhuc minori pro praemio faciam posthac, si alia nova Alphabetum harum earundem literarum curaberis confici: postquam enim nunc primam glaciem fregero, & mihi facilius foret operari altera vel tertia vice, & pro vestro commodo literas has etiam accuratiores & perfectiores conficere possem. Nam in omni re praxis ducit ad perfectionem, & primum tentamen in quolibet opere imperfecti aliquid sapiat, necesse est.

5. Rogo adhuc, festinatis responsam dare de iis, de quibus vos ante consului, nam eousque non libenter aggredior duo reliqua Alphabetum, ne quo pacto diversam vestris placitis ingrediar viam. Hoc autem Alphabetum, Deo juvante, perfectum & completum erit. Valet.

Amstelod. 12 Novembr.

Ao 1686 st. n.

a vestro servitore

Nicolao Kis

Literar. sculptore & fusore.

Salutem & omnia prospera V. G.

En mi, Domine, subtiles (si subtilitas usquadeo de essentia harum literarum est) tertii Alphabeti vestri literas, quas tamen ego ita in subtilitatem elimavi, ut adhuc qualem-qualem servarent crassitiem, eamque in certis ductibus, ne deessent hic penitus vestigia praeceptorum artis. Si una crassior altera apparet, inde est, quia fortius impressa est. Proportio longarum alia esse non potuit, si longiores eae essent, superiores atque inferiores impedimento sibi invicem essent. Alioqui quod ad figuras eas attinet, nulla hic est, quae non referat alicujus in hoc vel illo exemplari vestro repertae figuram: unde, si nec hae quidem placeant hominibus illis, manum ego tollem de hac tabula. Si aliquis ex ipsis huc venisset, sublatae essent difficultates & molestiae hae, quibus utrinque

⁶⁰ Misztótfalusinak örmény betűmetszői munkásságáról lásd SCHÜTZ Ödön: *Misztótfalusi Kis Miklós szolgálatai az örményeknek*. Magy. Könyvszle. 1957. 335-346. l.

⁶¹ Evander — az ókori hitrege szerint — Hermes fia volt, egyebek között az írásnak is feltalálója. A szóban forgó betűmetsző Christoffel van DIJCK, neves holland tipográfus, MISZTÓTFALUSI egyik mestere.

distinemur. Non debent ipsi existimare negotium tale lusum esse puerilem; ex Armenis Episcopus vir magni nominis venerat huc, ad procurandum huiusmodi negotium. Rara avis in terris est sculptor literarum qui in eam pervenerit in arte hac perfectionem, ut optimas conficiat literas etiam Latinas, quae tam vulgares sunt, & in quibus ab initio semet exercuit, quid de peregrinis iudicandum, quarum copia seu exemplar impressum haberi non potest, sed manuss. eaque non parum inter se tum quoad proportionem, tum quoad figuram (saltem quoad accidentalalia) inter se discrepantia? Et quia literae manuscriptae non sine mutatione aliqua possunt reduci in eam stationem & proportionem, ut inservire possint impressori, quomodo sciam ego, vel alius, quantumvis acutus sit, qui has res tractat diiudicare, & omnia in hac re apte disponere, quum ignorat naturam literarum, & nesciat utrum hoc vel illud sit accidentale (proinde mutabile) vel essentialia literae? Haec necesse est considerent illi, & condonent si in opere quod ipsi tam remota informatione procurant, aliquid eo modo cadat, ut melius cecidisse optarint ipsi: scientes id quoque: primum hoc tentamen esse in hoc rerum genere, adeoque de imperfectione satis habent quo excusentur. Dictum hoc esse volo etiam de alterius Alphabeti literis quarum probam prelo impressam, secundum vestrum mandatum, & ad compositionem textus, & ad totum Alphabetum ordine suo monstrandum, misi vobis praeterito hebdomadi. Ibi caudam illarum (*P*) aliter incurvare non potui cum decentia. Dedisti ad me mandatum de fundendis literis duorum prior. Alphab. sed non dedistis ad quamquam ordinem de pretio persolvendo. Si ea sit vera ratio (ut pretendit mercator quocum hic mihi negotium est) cur res in dilationem trahitur. Si is labor procederet, & si forte velletis fundendas curare etiam de 3tio hoc Alphab. id sciatis velim, has vix posse fundi pro minori pretio (secundum unumquodque pondo) quam pro medio tall. proinde duas libras pro tall. imper.: si quidem difficilium possunt et fundi propter tenuitatem & connecti (debent autem quam proxime inter se cohaerere) propter licentiam vel extravagantiam brachiorum, seu remotitatem. In hoc tamen Alphab. cuius non multo plus quam dimidi pars adhuc perfecta est, ego non pergam ulterius tamdiu, donec iudicium vestrum de hac proba accepero. Feci & exhibeo hic potissimum illas literas quae quoadtenus inter se similes sunt, ut tum similitudinem tum differentiam in illis cernere & censere possentis. De caeteris alias. Vale. Gener. DNE & ignosce libertati

Amstelod. 17 Jan. 1687 st. n.

Servitoris vestri

Humilissimi

Nicolai Kis sculptor & fusor
literarum

Aen Mynheer J. G. Sparwenfeldt.

A levelekből nyilvánvaló, hogy MISZTÓTFALUSI 1686 elején vagy talán már korábban is, georgiai betűmintákat küldött SPARWENFELDNEK vagy azoknak, akik neki kéziratot betűanyagot küldöttek. (Megjegyzendő, hogy egyik levélben sincs kifejezetten *georgiai* betűkről szó. SPARWENFELD tidői francia nyelvű feljegyzése, az első levélben felsorolt keleti nemzetek és a második levél végén megrajzolt három azonos betű azonban kétségtelenné teszik, hogy grúz betűkről van szó.) A tárgyaló felek valószínűleg georgiai papok voltak, akik különféle kifogásokat emelhetek a küldött betűminták ellen. Új betűket küldve nekik MISZTÓTFALUSI nagy türelemmel, de némileg kioktató hangon megmagyarázza, hogy miért olyan nehéz egy eladdig nyomtatás nélküli nép számára nyomdai betűket metszeni. Egyben emlékeztette őket arra, hogy pusztán ígéretekből a betűmetsző nem tud megélni, s a szálított anyagért honoráriumára vár.

Nem tudjuk, hogy a MISZTÓTFALUSI második levelében említett betűk megnyerték-e a rendelők tetszését, s azok tartozásukat kiegyenlítették-e. Ezeknek a kérdéseknek és annak tisztázása, hogy MISZTÓTFALUSI betűit felhasználták-e a georgiai nyomtatványok előállításában, nem tartozik e sorok

írójának feladatai közé. Csupán arra kívánunk még rámutatni, hogy a MISZTÓTFALUSI által metszett georgiai betűk lenyomatai minden valószínűség szerint fennmaradtak az utókornak. Az uppsalai egyetemi és a stockholmi királyi könyvtár több változatát is őrzi ilyen lenyomatoknak. Ezekből egyet fényképmásolat alakjában itt közlünk.⁶² A rendelkezésünkre álló adatokból megállapítható⁶³, hogy e lenyomatok a régebben metszett, öntött betűkről ARCSIL fiának, az 1700 és 1710-es évek között, a svéd—orosz háború idején Svédországban, Linköpingben hadifogságban levő ALEXANDER herceg orosz cári tábornoknak kívánságára készültek. ALEXANDER e lenyomatokból (melyeket 1702 és 1705 között Henric KEYSER stockholmi akadémiai könyvnyomtató készített) apjának küldött példányokat Oroszországba. Adatszerűen a magunk részéről nem tudjuk hitelt érdemlően bizonyítani, hogy a stockholmi könyvtárakban levő s itt közölt lenyomatok az erdélyi betűmetsző kezemunkájáról készültek-e. Belső érvek azonban valószínűvé teszik MISZTÓTFALUSI szerzőségét.

MISZTÓTFALUSI két levele nemcsak a georgiai betűk metszésének története szempontjából jelentős. Megtudjuk belőlük azt is, hogy nem csupán a grúzoknak tervezett s metszett több sorozat betűt, hanem más közel-keleti népek is. Örmény kapcsolatairól eddig is tudtunk⁶⁴, azt azonban csak e levélből tudjuk, hogy az örmények magasrangú küldöttje (püspöke) személyesen is felkereste Amszterdamban az erdélyi betűmetszőt. Az örményeknek e kérdésekben megértőbb és gyakorlatiasabb voltát MISZTÓTFALUSI mintegy ki is játssza az előtte nehézkesnek tűnő georgiaiak ellen.

Leveléből tudjuk meg azt is, hogy más nem nyugat-európai rendszerű betűk metszésével is foglalkozott. (Görög és héber betűit már régebről ismerjük.) A szír, szamaritánus és kopt betűk metszéséről, s ami a legmeglepőbb, kínai írásjelek nyomdai matricáinak tervezéséről vagy készítéséről eddig nem volt tudomásunk. A jövőendő kutatásának lesz feladata e munkálatokkal kapcsolatos kérdésekre világosságot deríteni. Nyilvánvaló azonban az eddigiekből is, hogy MISZTÓTFALUSI mintegy specializálhatta magát a nyomtatás nélküli, kulturálisan vagy technikailag elmaradott közel- és távol-keleti kis és nagy népek könyvnyomtatása megszervezésének egyes alapvető kérdéseire. Lehetett ebben szerepe az egészséges üzleti érzéknek is. Mint erdélyi magyar könyvnyomtató Hollandiában jól ismerhette a piaci lehetőségeket ebben az irányban, de a különleges technikai problémák természetét is. Helyes gazdasági érzékére vall a levelekben közölt, másokénál alacsonyabb árajánlata is. Nagyon valószínű azonban, hogy az idegen betűk, írásjegyek tervezése a munka speciális szakmai, művészi problémái szempontjából is felette érdekelhette MISZTÓT-

⁶² A stockholmi Királyi Könyvtárban található, 1702-ben és 1705-ben készült egy-egy 33×21 cm-es nyomtatvány-lap a georgiai (grúz) ábécét tartalmazza három különböző nagyságban és változatban. Mindhárom az egyházi (ún. hucuri) írás betűivel készült. Közülük a harmadik, legkisebb változat áll legközelebb a mai hucuri betűkhöz. Ugyanezekkel a legkisebb betűkkel tartalmazza a próbanyomat a *Pater noster*t és az *Ave Mariát*.

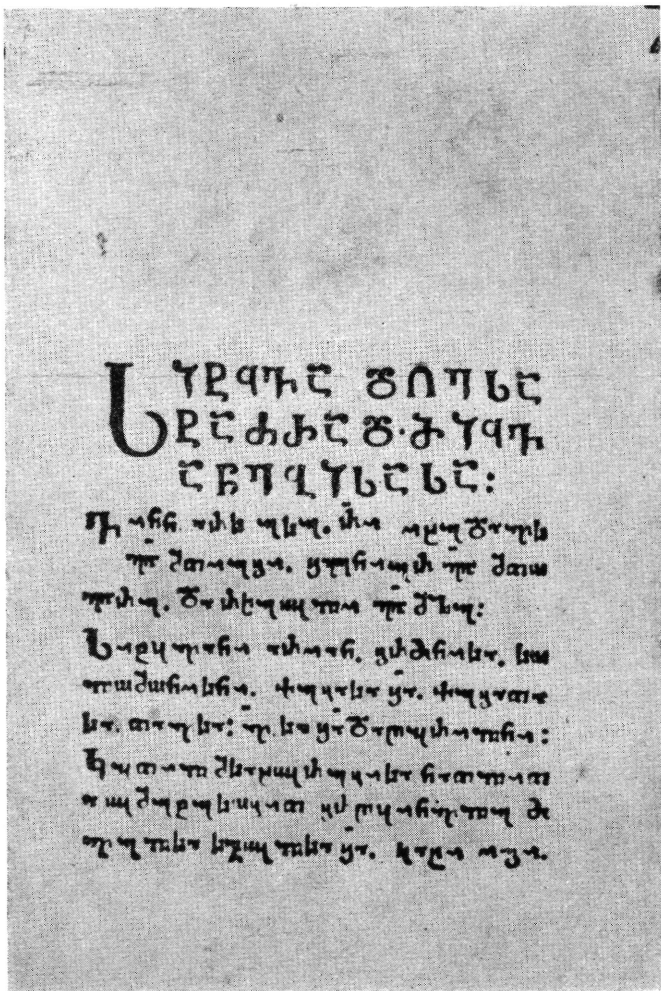
A második lapon, az 1702. évből származóan, a november 21-re rendelt *Oratio de Presentatione beatae Mariae Virginis* található. Közlése jogának átengedéséért ez úton mondok köszönetet a stockholmi Királyi Könyvtár igazgatóságának.

A fenti első lap (ábécés lap) faksimiléjét Björkbohm tette közzé (lásd a következő jegyzetet), a második, az imádságos lap lenyomata jelen cikkben jelenik meg először.

⁶³ Adataim forrása C. Björkbohm: *Henric III Keysers Georgiska Stilprov*. Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen. XXII. (1935) 93—101. l.

⁶⁴ Vö. Dézsi adatait (i. m. 38. l.), aki külön is felhívta a figyelmet ezek kutatásának jelentőségére: valamint a jelen dolgozat 4. pontjában közölt adatokat.

FALUSIT. Erre látszik vallani leveleinek önérzetes, a maga művész és úttörő voltának tudatát kifejező hangja is. A különleges műszaki kérdésekkel való bibelődésnek azonban az volt a szükségszerű hátránya, hogy gyakran nyomdászati lag és gazdaságilag egyaránt kezdetlegesebb tárgyalófelekkel volt

kénytelen kapcsolatot fenntartani, ami — a georgiai betűk ügyében írott levelek tanúsága szerint — nem mindig ment súrlódások nélkül. Nem meglepő tehát, ha MISZTÓTFALUSI szakmai kiválósága, Hollandiában elfoglalt jelentős helyzete alapján időnként nagyon határozott hangot ütött meg. Ennek a nem csupán a körülményekben, hanem valószínűleg az egyéniségében is gyökerező s néha már érellességnek tűnő tulajdonságának egyéb ránk maradt írásában is nemegyszer van nyoma.

6.

MISZTÓTFALUSINAK Angliával való kapcsolatait nyomozva eddig még nem sikerült olyan pozitív adatokra találni, melyek közelebbi hiteles részleteket tartalmaznának. Csak bizonyos feltevéseket lehet megkockáztatni arra a két rövid s szűkszavú utalásra támaszkodva, melyeket a *Mentség* tartalmaz és arra a tényre hivatkozva, hogy angol műveket is fordított (mint pl. MATHER levelét), illetve tett közzé. Felette valószínű, hogy az angolsággal már Hollandiában érintkezésbe került. A puritanizmus korában, de különösen az angliai 1660-as STUART-restaurációt megelőző és követő években, igen élénk szellemi kapcsolatok állottak fenn Anglia és a holland egyetemek között. Kiváló angol tudósok tanítottak mint menekültek a holland főiskolákon. Tudjuk, hogy sok hollandiai magyar teológus tanult a nagy angol hittudósoktól, fordította műveiket magyarra, és ment át Hollandiából Angliába tanulmányútra. Életrajzának tanúsága szerint az utrechti magyar teológusokkal MISZTÓTFALUSI is érintkezésben állott, habár ő maga eddigi tudomásunk szerint nem volt egyik holland egyetemnek sem beiratkozott hallgatója.⁶⁵ Angolokkal való személyi kapcsolat létesítésére a teológia iránt hivatásszerűen is érdeklődő MISZTÓTFALUSINAK mindenekei előtt éppen Utrechtben volt módja, ahol egy ideig tartózkodott. Az utrechti magyar teológusok ugyanis különösképpen nem a holland, hanem az utrechti angol egyháznak voltak tagjai, és az ott állandó rezidens angol lelkész fennhatósága alá tartoztak. Mivel a holland nyelvű istentiszteleten a nyelv nem-értése miatt a magyarok nem vettek részt, a latin nyelvű angol istentiszteletet kellett látogatniuk. A mindenkori felavatás előtt is az angol lelkésznek kellett látogatniuk. A mindenkori magyar teológusok úrvacsorához járultak.⁶⁶ E magyar teológusok segítségét MISZTÓTFALUSI rendszeresen igénybe vette a KÁROLI Gáspár-féle *Biblia* szövegének kijavításában, s figyelmükbe ajánlotta ellenőrző eszközül egyebek között az angol bibliafordítást is.⁶⁷

E lehetséges és valószínű s elsősorban vallási jellegű angol kapcsolatokon kívül azonban a személyes érintkezés egyéb, szigorúbban vett szakmai, nyomdászai számai is fennállhattak. Erre két utalás is van a *Mentség*ben. Egy helyütt azt említi, hogy „én nem tsak a szomszéd Országoknak, Lengyel Országának, *Svecián*nak, *Anglián*nak, Német Országának, Olasz Országának szolgáltam sokat”⁶⁸. Más alkalommal egy meglehetősen homályos értelmű, de sokatmondó passzusában arról ír, hogy „igazán mondhatnám Erdély felől, a’mit Anglia felől (mert ott-is vólt bajom) mondottam vólt, mikor onnét ki-jöttem :

„Anglica terra vale : fueras mihi Carcer et Orcus ;
Angelicam quo te dicere jure queam?”⁶⁹

⁶⁵ Neve nem szerepel a beiratkozott utrechti magyar egyetemi hallgatók névkönyvében. Vö. SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen, 1636—1836*. Theologiai Tanulmányok, 44. sz. Debrecen, 1935. A többi XVII. századi holland egyetem anyakönyveinek ily szempontú átvizsgálása még a jövő kutatóira vár.

⁶⁶ *Uo.* 46., 66. l.

⁶⁷ DÉZSI : *i. m.* 61, 63. l. Az *Apologia Bibliorum Anno 1684. Amstelodami Impresorum* (Kolozsvár 1697) a 6. és 9. lapokon három ízben is hivatkozik az angol bibliafordítás szövegmegoldásaira és gyakorlatára a latin, görög és holland nyelvű bibliaszövegek emlegetése kapcsán.

⁶⁸ *Mentség.* 68. l.

⁶⁹ *Mentség.* 38. l. „Isten hozzád Anglia, te nekem börtön és pokol voltál, milyen joggal mondhatnálak angyalinak?” Az Angliában ekkor már ezer éve ismert s I. GERCELY

Hogy milyen formában „szolgált” MISZTÓTFALUSI Angliának, mikor és miért jár ott, miféle „bajba” keveredett angol földön, még nem tudtuk pontosan megállapítani. Valószínűnek tartjuk, hogy „szolgálatá” valamilyen rendelkezésnek a teljesítése volt. Betűmintáit más metszők és öntők szokása szerint ő is szétküldötte sokfelé idegen országokba.⁷⁰ Tudomásunk van arról, hogy egy csak általa metszett kurzív betűtípusnak, Clein Canon-nak holland változata 1694-től kezdve előfordul Angliában nyomtatott könyvekben.⁷¹ Feltehető, hogy angol nyomdák is szállított betűanyagot, s nem lehetetlen, hogy ezzel kapcsolatos üzleti tranzakciók lebonyolítása végett kellett Angliába utaznia.⁷²

Annak a lehetősége is fennáll, hogy az angol piaccal nem mint betűmetsző és -öntő került kapcsolatba, hanem mint nyomdász. A XVII. században ugyanis számos, Angliában tilos, betiltott könyvet nyomtattak ki angol nyelven Hollandiában és csempészték be Angliába. E sajtótermékek, főleg 1660 előtt, rendszerint vallási és politikai tartalmúak voltak, puritánus szemléletű röpiratok, traktátusok s egyéb, lelki épülést célzó művek. Jelenlékeny számban voltak e csempészáru között angol nyelvű bibliák is. Az angol bibliák hollandiai kinyomtatásában s Angliába való bejuttatásában nagy holland nyomdák is részt vettek.⁷³ MISZTÓTFALUSI két ízben is említi a híres ATHIAS céget, mint olyat, mely közismert virágzó angol biblia-export-

pápanak tulajdonított Angli-Angeli szójátékot először BEDA VENERABILIS említi 731-ben a *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*-ban, II. i. MISZTÓTFALUSINAK angliai tartózkodását egyébként TRÓCSÁNYI Berta *Református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században* (Angol Filológiai Tanulmányok, V–VI. Budapest 1944.) c. értekezése nem említi.

⁷⁰ Vö. SZENTKÚTY Pál: *M. Tótfalusi Kis Miklós amsterdami betűmintalapja*. Magy. Könyvszle., 1942. 368–374. l.

⁷¹ H. CARTER szíves közlése. CARTER e megállapítását a SZENTKÚTY által közölt mintalapon látható ilyen nevű betűtípus alapján teszi. Szerinte a MISZTÓTFALUSI-féle Clein Canon kurzív „2-line English Italick” néven fordul elő 1695-ben az oxfordi egyetemi nyomda mintakönyvében. A nyomda számadáskönyveiben 1695 elején szerepel egy kifizetési tétel igazolása ANDREWS londoni betűöntőhöz ilyen jellegű betűkért. CARTER valószínűnek tartja, hogy ANDREWS ezeket a betűket Hollandiában szerezte be. Természetesen nem MISZTÓTFALUSITól, aki ekkor már hosszabb ideje Erdélyben volt, hanem valamelyik holland cégtől, mely számára MISZTÓTFALUSI dolgozott. Az általa metszett és mintalapján közölt betűtípusok közül ugyanis több szerepel 1700 táján az amszterdami Adamszoon & Ente betűöntő cég mintakönyvében. Vö. CARTERNAK ÉS BUDAYNAK a *Gutenberg Jahrbuch* 1957. évfolyamában megjelent cikkével (52. jegyzet).

⁷² Ezen állásponton látszik lenni SZENTKÚTY Pál id. cikkében, valamint tíz évvel később BÀN Imre is, az 1952-es *Mentség*-kiadás 46. sz. jegyzetében.

Az angol nyomdák 1670 és 1720 között túlnyomó részben Hollandiában készült matricák alapján Angliában öntött betűkkel dolgoztak. T. B. REED: *History of the Old English Letter Foundries*, London, 1952², 35. l.

⁷³ Tekintettel arra, hogy az angol nyomdák nem tudták a hazai igényeket kielégíteni, s elegendő példányszámú, jó kiállítású és olcsó bibliát termelni, maga LAUD canterburyi érsek is kénytelen volt 1642-ben védelmébe venni a hollandiai eredetű (s az angol állami hatóságok által még jó ideig üldözött) angol import-bibliákat. (*History of the Troubles and Tryal of William, Archbishop of Canterbury*. Ed. WHARTON, 1695, 349–350. l.). A Hollandiában való angol biblia nyomás azonban 1675 után — amikor az oxfordi egyetemi nyomda első biblia kiadása megjelent — kezdett egyre kevésbé kifizetőddé lenni, mivel a londoni nyomdák az oxfordi konkurrenciára ellensúlyozására mélyen leszállították bibliáik árát. (T. H. DARLOW és H. F. MOULE: *Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture*, London, 1903, Vol. I, 194. l. és J. JOHNSON és S. GIBSON: *Print and Privilege at Oxford to the year 1700*, Oxford, 1946, 78–9. l.)

járól.⁷⁴ Egy időben maga is dolgozott a nagy ATHIAS nyomda számára. Lehetőséges, hogy ilyen kapcsolatából folyóan vagy mint önálló könyvnyomtató készített az angol piacnak szánt nyomtatványokat⁷⁵, s talán azok forgalomba hozása céljából kellett Angliába utaznia.

Az angliai tartózkodás időpontját nem ismerjük.⁷⁶ Ha ez ugyanakkor lett volna, amikor Increase MATHER is Londonban időzött (1688-tól fogva), s MISZTÓTFALUSI vele ott találkozott volna, akkor az utóbbi tény a magyar könyvnyomtató bizonyára megemlítette volna a MATHER-lel fordításának előbeszédében.⁷⁷

Felmerülhet még a kérdés: miért nevezte MISZTÓTFALUSI Angliát „carcer et orcus”-nak, börtön és pokolnak? Milyen értelemben volt számára ördögi rabság az ott tartózkodás? Egyértelmű választ e kérdésre sem lehet adni. Nem valószínű, hogy a carcert szó szerint kellene érteni, azaz hogy Angliában bebörtönözték volna, esetleges könyvcsempészség miatt vagy egyéb okokból,⁷⁸ hiszen Erdélyben, másik carcer et orcus-ában sem került börtönbe. A börtön és pokol tehát valószínűleg csak képletesen, átvitt jelentésben értendő. Ami természetesen nem zárja feltétlenül ki azt, hogy ne érezhette volna magát ott „pokolian” rosszul. De hogy ez milyen okból és milyen formában nyilvánult, arról MISZTÓTFALUSI nem kívánt szólni, nyilván mivel nem találta kitergetésre alkalmas témának Erdélyben a *Mentség*

⁷⁴ „Anglicana Bibliát pedig csak Athias Amsterdamban (a' mint nékem *rejeralták* ötven ezeret minden esztendőben iktat-bé Angliába: azt pedig csak lopva; 's hát ottben mennyit nyomtatnak?” *Mentség*. 89. l. TELEKI Mihályhoz és TÓFEUS Mihályhoz Amszterdamból 1684. aug. 15-én írott levelében pedig közli, hogy elhatározta, majd ha hazatér, otthon „a mi Bibliánk nyomtatásának azt a módját vegyem elő, és kövessem, melyet itt követnek a Schipper és Athiás műhelyekben az Anglicana Bibliának nyomtatásában: a' melly módot több jóakaróim között T. Leusden János Uram nékem nem egyszer commendált.” Közli Dézsi *i. m.* 155. l. Ugyanazon levelben újra említi SCHIPPERNÉT ATHIASSAL együtt mint közel ötvenezer angol biblia kinyomtatóját. DÉZSI: 197. l. M. M. KLEERKOOPEER—VAN STOCKUM: *i. m.* 1136—7. l. igazolva MISZTÓTFALUSI állítását, közli azt az engedélyokiratot, mely szerint a németalföldi állami főhatóság 1670. szept. 22-én J. ATHIASRA, majd 1673. dec. 4-én ATHIASRA, I. I. SCHIPPER özvegyére, Zsuzsánnára és Anna Maria STAMPA ruházta az angol nyelvű bibliák nyomtatásának kizárólagos jogát.

⁷⁵ Az oxfordi Queen's College kéziratárában MS. 68. sz. a. található, William NICOLSONTÓL 1678-ból származó hollandiai útinapló (*Iter Hollandicum*) tanúsága szerint az özvegy SCHIPPERNÉ tulajdonában levő nagy amszterdami nyomda, amelyel MISZTÓTFALUSI is kapcsolatban állott, hamis impresszumokkal és idegen nyelveken számos könyvet nyomtatott ki és szállított azokba az országokba, melyek nyelvén e kalózkidadások megjelentek, és ott dömping-áron dobott piacra. A XVII. század gazdasági és szerzői-jog elvei ebben nem sok kifogásolni valót láttak. Lehetőséges, hogy MISZTÓTFALUSI, akinek betűmetszői és nyomdászti tevékenysége jelentékeny részben nem hollandiai piacot szolgált, maga is részt vett efféle vállalkozásokban.

⁷⁶ SZENTKÚTY szerint (*i. m.* 369. l.) az *Aranyos Bibliá*-nak 1685-ben való megjelenése előtt MISZTÓTFALUSINAK a sokrétű betűmetszői, öntői, korrektori, nyomtatói és szövegrevizori munkája közepette aligha lehetett ideje kifelé, idegen rendelők számára dolgozó betűöntő vagy egyéb üzem ellátására, vezetésére.

⁷⁷ Tudomásunk van egyébként arról, hogy MATHER már 1683-ban, tehát már öt évvel Bostonból Angliába való utazása előtt levelező kapcsolatban állott egy amszterdami kereskedővel, Abraham KICKKEL. Vö.: *Calendar of State Papers (Domestic)*, 1683—84. 334. l.

⁷⁸ Kuriózumképpen megemlítjük, hogy egy, MISZTÓTFALUSI életével foglalkozó, a közelmúltban megjelent regény (NÉMETH Andor: *A betű mestere*, Bp. 1954) szerint M.-t Angliában való partralépése után kémnek nézték, persze alaptalanul, s egy napig tartó vizsgálati fogság után szabadon bocsátották.

írása idején. Lehet, hogy őt személyében nem is érte Angliában különösebb kellemetlenség. Talán csak a léghőmérséklet érezte kibírhatatlannak: a puritánus Hollandia után az angol restauráció által elnyomott angol puritánusok, hit-sorsosai helyzetét találhatta vigasztalanul sötétnek.

Nem lehetetlen az sem, hogy más vonatkozásban érték csalódások Londonban. BUDAY György feltételezése szerint⁷⁹ a kálvinista Erdély iránt próbált volna MISZTÓTFALUSI rokonszenvet kelteni angol disszenter körökben. Egy londoni puritánus nyomdász, a kormányhatóságok által szakadatlanul vexált Francis („Elephant”) SMITH, BUNYAN híres *Pilgrim's Progress*-ének kiadója⁸⁰, mint ismeretes, érdeklődött a törökök és a Habsburgok közé szorult Erdély védelmének és megsegítésének kérdései iránt. Ő tette volt közzé 1683-ban angol nyelven APAFI Mihály erdélyi fejedelem kiáltványát. Aligha tette ezt erdélyi személyi kapcsolatok nélkül.⁸¹ Lehet, hogy MISZTÓTFALUSI nyomdász-kartársával, SMITH-szel vagy az emögött álló körökkel nem tudott politikai vagy egyházügyi kérdésekben megfelelő eredményeket elérni, s talán ezért is érezhette angliai utazását kiábrándítónak, leverő hatásúnak.

Magyarországra hazatérve s Kolozsvárott nyomdáját 1693-ban vagy 94-ben üzembe helyezve MISZTÓTFALUSI már az első évben kiadta magyar fordításban (a fentiek alapján feltehetően saját tolmácsolásában) Increase MATHERnak Johannes LEUSDENhez írott levelét. Ha az 1688-as londoni kiadásból fordított — amit a címlap szövegezése alapján nem tartunk valószínűnek —, akkor annak eredeti példányát még Hollandiából hozhatta magával. Ha az 1693-as utrechti kiadást használta, akkor azt már Erdélyben kaphatta meg utánküldve — talán éppen LEUSDENTŐL, a levél címzettjétől, MISZTÓTFALUSI jóakarójától — mivel Hollandiából valószínűleg 1689-ben vagy 1690-ben indult haza.⁸²

MISZTÓTFALUSI nyomdájára kilenc évi fennállás alatt mintegy száz könyvet jelentetett meg. MATHERnak a *Napnyugati Indiáról* szóló levele az első nyolc kiadvány, az első év termékei között szerepelt.⁸³ Felmerülhet a kérdés, miért jelentette meg MISZTÓTFALUSI e kis röpiratot magyar nyelven?

A kérdést véglegesen eldönteni aligha lehet. Többféle szempont is készíthette a füzetke kiadására. Külországi missziók, exotikus népek iránt nálunk is volt érdeklődés. Az amerikai indiánokról és az ázsiai indusokról szóló könyvecskéről MISZTÓTFALUSI feltételezhetette, hogy nálunk is lesz aránylag olyan sikere mint Nyugat-Európában. Üzletileg tehát nem látszott ráfizetéses vállalkozásnak (ellentétben nem egy más kiadványával). Ismerve MISZTÓTFALUSI egyéniségét, kétségtelen volt az is, hogy olvasói, az elmaradt és földhöz tapadt erdélyi és magyar nép szemhatárának tágítása, tudásanyagának növelése is szándéka volt. Az sem lehetetlen, hogy MISZTÓTFALUSIT (a reklám-szempontokról sem megfélelmező MATHERhez hasonlóan) az az elgondolás

⁷⁹ Magánközlésből.

⁸⁰ H. R. PLOMER: *Dictionary of the Printers and Booksellers who were at work in England, Scotland and Ireland from 1668 to 1725*. London 1922. 273—74. l.

⁸¹ SMITH — aki egyébként egy magyar híreket is közlő puritán szellemű lapocskát, *Smith's Protestant Intelligence, Domestic and Foreign* is kiadott 1681-től kezdve — maga is meg-megfordult Hollandiában. Ellenfelei lapja, a *The Loyal Protestant* 1681. okt. 25-i 68. számában említi SMITH amszterdami utazását. MISZTÓTFALUSIVAL SMITH tehát már Hollandiában megismerkedhetett.

⁸² DÉZSI: *i. m.* 96—97. l.

⁸³ FERENCZI: *i. m.* és DÉZSI: *i. m.* 120—21. l.

is vezette, hogy a *Napnyugati India* megjelentetésével a nálunk is nagyra-becsült LEUSDENnek, hollandiai pártfogójának nemzetközi hírnevét öregbítse és hozzá való kapcsolatait hangsúlyozza.⁸⁴

7.

A *Napnyugati India* fogadtatásáról, egykorú hazai visszahangjáról semmiféle értesülésünk sincsen. Csak arról van tudomásunk, hogy egy példánya hatvan évvel később még megvolt az ájtatos főúri asszony, Árva BETHLEN Kata (BETHLEN Miklós húga, TELEKI József özvegye) könyvtárában 1752-ben.⁸⁵ Másik ismert példányáról, a debreceni Ref. Koll. könyvtárában őrzött unikumról többet tudunk.

A debreceni példány hátlapján a következő bejegyzés olvasható: *Liber Collegii Rfti Debreceniensis, emtus Ao. 1761.* Első ízben a kollégiumi könyvtár 1815-ben készült VIII. katalógusában szerepel.⁸⁶ A könyvecske ezt megelőzőleg a címlapon található feljegyzés szerint PÜSPÖKI B. János tulajdona volt 1704-ben.⁸⁷ PÜSPÖKI B. Jánosról a debreceni Ref. Kollégium egykorú anyakönyveiből tudjuk⁸⁸, hogy 1706. március 20-án matriculált a Kollégiumban. Mint a mezőtúri ev. ref. egyház irattárában található önéletrajzából kiderül⁸⁹, PÜSPÖKI 1681-ben született. Amikor MATHER könyve tulajdonába került, már 23 éves volt. Huszonöt éves korában lett debreceni diák. Önéletrajza szerint 1712-ben a körösi egyház másodlelkésze lett, 1713-ban Frankfurt an der Oderbe ment tanulmányútra és 1714-ben

⁸⁴ LEUSDEN (lásd a 7. sz. jegyzetet) az egész protestáns Európában, így Magyarország jelentékeny részén, főleg Erdélyben nagy tekintélynek örvendett. Hat magyarországi, illetve erdélyi szerzőnek is tudunk olyan kiadványáról, mely nyomtatásban LEUSDENnek ajánlva jelent meg. KOMÁROMI CSIPKÉS György 1651-ben, ESZÉKI István 1665-ben, VÉRVÖLGYI András 1677-ben. KECSKEMÉTI S. János 1679-ben, SZATMÁR-NÉMETI Sámuel (MISZTÓTFALUSINAK Erdélyben egyik rosszindulatú gáncsolója) 1681-ben s a segesvári szász Andreas TEUTSCH 1693-ben, csupa holland egyetemet végzett, a maga korában és helyén jelentékeny teológus vagy orvos, neki, volt tanárának dedikálta disszertációját. G. de VRIES: *Oratio funebris in obitum Johanni Leusden.* 1699. 26. l. szerint a kiváló tudóst mint az erdélyi diákok egyik fő patronusát, támogatóját ismerték Hollandiában. LEUSDEN neve tehát a magasabb értelmiség körében a XVII. század második felében nálunk egy bizonyos büvérővel bírt. LEUSDEN emlegetésével a SZATMÁR-NÉMETI Sámuel-féléktől lenézett „vasműves” MISZTÓTFALUSI a maga értelmiségi voltát, a szellemi elithez való tartozását is kívánhatta jelezni és hangsúlyozni.

⁸⁵ KERÉKGYÁRTÓ Elemér: *Angol szellem Bethlen Kata udvarában.* Angol Filológiai Tanulmányok, IV. Budapest 1942. 94. l. Idézi az eredeti könyvjegyzéket Bon Péter összeállítása nyomán. BETHLEN Katától a példány a nagyenyedi ref. kollégium könyvtárába került, ahonnan 1849-ben elveszett.

⁸⁶ R. HARKÓ Viola: *A Debreceni Református Kollégium angol könyvanyaga és annak kialakulása.* (Kéziratoss disszertáció.) Debrecen, 1948. 63–64. l.

⁸⁷ „Johannis B. Püspökii. 1704.” A jelenleg H. 984. könyvtári számú colligatumban még a következő művek szerepelnek: 1. Formula Brevis Sacramenta ut Baptismum et Coenam Domini Administrandi... qua usus est. Georgius Cs. Komaromi. 2. Uj Esztendőre rendeltetett könyörgés. 3. Méhész könyvecske; 4. Közönséges könyörgés. (Az eddig felsoroltak mind MS.) 5. Halottak Laistroma... Mellyet irt a szent Bibliából Debreczeni Foris Istvan. Debrecen 1684. 6. Mandatum Regii... (MS). 7. Schema instituendi Consilii Regii (MS). 8. Magyar Catechismus... Canisius Peter... által. Nagyszombat, 1698. A felsoroltakból a névbejegyzés tanúsága szerint az 5. számú 1712-ben, a 8. számú 1702-ben volt PÜSPÖKI János tulajdonában.

⁸⁸ THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár.* Pápa, 1906–08. II. 187. l.

⁸⁹ FARAGÓ Bálint: *Egyháztörténelmi adatok a mezőtúri ev. ref. egyház XVIII. szd-i anyakönyvében.* Prot. Egyházi és Iskolai Lap, 1901. vf. 475–76. és 491–93. l.

mezőtúri lelkész lett és maradt is 1728-ig. Halálának ideje ismeretlen, de feltehető, hogy 1761-ben vagy előbb következett be. Könyveit nyilván hagyatékából vásárolta meg a Kollégium 1761-ben. Irodalmi munkásságot nem fejtett ki.⁹⁰ Figyelemre méltó, hogy önéletrajzában mindenütt mint PÜSPÖKI SÜLLYE János szerepel, míg a debreceni matrikulában és három könyvébe PÜSPÖKI B. János néven írta be nevét.

PÜSPÖKI a *Napnyugati Indiát* alighanem ajándékba kapta. A könyvecske utolsó oldalán ugyanis ez a bejegyzés található: *Vir egregius Dominus Gregorius K. Szónyi legat et relegat a S. J.* Valószínűleg ez a S. J. azonos SÜLLYE Jánossal, a mi PÜSPÖKINKKEL. SZÓNYI Gergelyről megállapítható⁹¹, hogy 1693–98-ban a debreceni Ref. Kollégiumban „praeceptor syntaxistarum et poeseos” volt, 1704-ben pedig senior. A könyvet nyilván SZÓNYI vásárolta valamelyik debreceni vásáron a ponyváról 1694 július vége (a megjelenés ideje) és 1704 között, amikor a *Napnyugati India* PÜSPÖKI tulajdonába került.

MATHER könyve egyetlen fennmaradt magyar példányának sorsát így a mű keletkezésének és lefordításának változatos hátterével együtt megismeréséről napjainkig nyomon tudjuk kísérni.

ORSZÁGH LÁSZLÓ

LÁSZLÓ ORSZÁGH: MISZTÓTFALUSI KIS AND THE FIRST HUNGARIAN BOOK ON AMERICA

There exists a little-known Hungarian translation of Increase MATHER's *De Successu Evangelii apud Indos in Nova Anglia, Epistola ad cl. virum D. Johannem Leusdenum*, originally published in London in 1688. The Hungarian translation was printed in Kolozsvár (Transylvania) in 1694, together with letters, likewise addressed to J. LEUSDEN, about the conversion of the Ceylonese. MATHER's pamphlet is the first publication in the Hungarian language on America and at the same time the first Hungarian translation of the work of an American author.

In the present study the text of the Hungarian translation (of which the only extant copy survives in the Library of the Protestant College of Debrecen, Hungary) is reprinted and an attempt is made to identify the translator and find out the reasons that may have prompted him to have this booklet published. The author suggests that MATHER's much translated work was done into Hungarian by Nicholas MISZTÓTFALUSI KIS (or M. TÓTFALUSI) the eminent Hungarian printer (1650–1702). MISZTÓTFALUSI spent many years in Holland as a prosperous printer and type-cutter and was in close contact with J. LEUSDEN, the celebrated divine, MATHER's friend. While in Holland he maintained extensive professional and business relations with many countries, both western (Germany, France, Italy, Sweden etc.) and eastern (Georgia in the Caucasus, Syria, Armenia etc.) about which transactions some material is presented here that was hitherto unknown to Hungarian research. (Some of MISZTÓTFALUSI's still unpublished Georgian types are given in facsimile.) We know from his *Apology for His Life and Deeds* (*Mentség*, printed in Kolozsvár in 1698) that MISZTÓTFALUSI spent some time on business in England, a place for which he had no great liking. It has not yet been possible to determine the exact nature of his relations to England. It may have had to do with the delivery of typeface or of printed matter.

The translation and printing of MATHER's little book soon after MISZTÓTFALUSI's ill-fated return home from Holland may have been due to Protestant Transylvanian interest in western Calvinism as well as to MISZTÓTFALUSI's pedagogical zeal to spread knowledge among his backward compatriots and perhaps even to the harassed printer's desire to emphasize his good relations with LEUSDEN, the internationally respected scholar.

In the last chapter of the study the author traces the history of the unique copy.

⁹⁰ SZINNYEI József nem említi.

⁹¹ THURY Etele: *i. m.*